ऐलः पुरूरवाः, २, ४-५, ७, ११, १३, १५-१६, १८ उर्वशी। उर्वशी, २, ४-५, ७, ११, १३, १५-१६, १८ पुरूरवा। त्रिष्टुप्

हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रा कृणवावहै नु।
न नौ मन्त्रा अनुदितास एते मयस्करन्परतरे चनाहन्॥ १०.०९५.०१

पुरु प्रभूतम्। रवः शब्दो मन्त्रः। पुरूरवाः प्रभूतमन्त्रोपासकः। अत्र स प्रकृतिमुपास्ते मन्त्रैः। ऊर्वशी नाम विस्तीर्णभोगा विस्तीर्णव्याप्तिङ्गतेत्यर्थः। सा प्रकृतिरेव। अदितिरखण्डप्रकृतिः। तज्जा ऊर्वशी अव्यक्तप्रकृतिध्यानजनितसुखविशेषः। सापि प्रकृतिरेव। अदितिर्विष्णुपत्नी। ऊर्वशी विष्णुपुत्री। संसारे यन्नामरूपादिकं दृश्यते तेष्वेकं गृह्णन्नुपासक एकाग्रतया ध्यानं करोति चेत्तत् स्वस्याधारशक्तिभूतामव्यक्तप्रकृतिं तस्मै क्रमशो दर्शयतीति योगशास्त्रे प्रसिद्धम्। तदेवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्केति हि योगसूत्रम्। यद्यपि नामरूपाणि त्यक्तवानयमुपासकस्तथापि अव्यक्तप्रकृतिध्यान एव स्थगितो भवति। अव्यक्तप्रकृतिध्यानजसुखस्थगित एव योगशास्त्रेषु विदेहप्रकृतिलय इति कथितः। विदेहप्रकृतिरव्यक्तप्रकृतिरेव। तस्यामुपासनया लीनो विदेहप्रकृतिलयः। भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति हि योगसूत्रम्। पुरूरवा अत्र भवप्रत्यययुक्तविदेहप्रकृतिलयः। स पतिः। ऊर्वशी तेनानुभूता तत्प्रियेत्यत्र रूपकम्। प्रिया स्वार्थमपि विहाय प्रियं तदत्यन्तासक्तं तद्धितकामा यथा अत्यन्तासक्तेर्निवारयति तथा अव्यक्तप्रकृतिध्यानजनितसुखवासनैव क्रमशस्तदासक्तं तदासक्तेर्निवृत्य चिदानन्दे नियोजयितुं यतते। एतदेव प्रियाप्रियसंल्लापरूपकेणात्र वर्ण्यते।

पुरुरवसो वचनम्- हये- हे। जाये- प्रिये। घोरे- चण्डि। पुरूरवसं यद्यपि तद्धिताय विमुच्य गच्छत्यूर्वशी तथापि तां चण्डीति सम्बोधयति पुरूरवास्तस्या विरहखिन्नः। निर्विचारसमाधिवैशारद्ये प्रकृतिजनितसुखधारा यदा उपासकं तामपहायोपरि गन्तुं प्रेरयति तदा उपासकः तद्धानिभयात् तत्प्रेरणेन तां चण्डीति मन्यते। मनसा- चित्तेन। तिष्ठ- स्थिता भव। नु- क्षिप्रम्। मिश्रा वचांसि-

संल्लापम्। कृणवावहै- करवावहै। नौ- आवयोः। एते- इमाः। मन्त्राः- गुप्तवाचः। अनुदितासः- परस्परसंल्लापेन विना। परतरे चनाहन्- अनेकेषु दिवसेषु। न मयस्करन्- सुखं न कुर्वन्ति ॥१॥

किमेता वाचा कृणवा तवाहं प्राक्रमिषमुषसामग्रियेव।

पुरूरवः पुनरस्तं परेहि दुरापना वात इवाहमस्मि॥ १०.०९५.०२

ऊर्वश्या वचनम्- एता वाचा कृणव- अनेन परस्परसंल्लापेन। किम्- किं प्रयोजनम्। उषसाम्- उषःसु। अग्रियेव- यथा पूर्वा अपरामतिक्रामति तथा। तव- त्वा। अहम्। प्राक्रमिषम्- अतिक्रान्ता। उषा विद्याप्रतीकभूता श्रुतौ। उत्तरोत्तरविद्याप्राप्त्यै तत्पूर्वपूर्वविद्यायां स्थगितो मा भूरिति ध्वन्यते। चिदानन्दसमाधौ प्राप्तव्यायां निर्विचारसमाधिहान्या खेदो मा भूदिति भावः। पुरूरवः- प्रभूतमन्त्रयुक्तोपासक। पुनः। अस्तम्- स्वगृहम्। स्वमूलस्थानं परं धामेति भावः। परेहि- गच्छ। वात इव- वायुरिव। दुरापना- दुष्प्रापा दुर्बन्धनीया। अहमस्मि। प्रकृतिर्दुर्बन्धनैव ॥२॥

इषुर्न श्रिय इषुधेरसना गोषाः शतसा न रंहिः।

अवीरे क्रतौ वि दविद्युतन्नोरा न मायुं चितयन्त धुनयः॥ १०.०९५.०३

पुरुरवसो वचनम्- श्रिये- लक्ष्म्यै। इषुः- शरः। इषुधेः- धनुषः। असना- प्रक्षेप्तुम्। न- असमर्थोस्मि। ध्यानं कर्तुमशक्तोऽस्मीति भावः। इषुरेकाग्रता श्रुतौ। इषुर्न धन्वन् प्रति धीयते मतिरिति यथा। अदितिर्विष्णो रूपशक्तिः। लक्ष्मीस्तु विष्णोः स्वरूपशक्तिः। उभे विष्णुपत्न्यौ ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतेः। ह्रयाख्यादितेरनुभवशालिना इदानीं लक्ष्म्याख्यचिद्रसानुभूत्यै यत्नः कर्तव्यः। किन्तु स्थगित एवं वदति। गोषाः- चिद्रश्मिसम्पादकः। शतसाः- चिद्रश्मीनां प्रभूतप्रणालीसम्भक्ता। रंहिः- तदर्थं वेगवान्। न- नाहमस्मि। अवीरे क्रतौ- वीर्यविरहिते मत्सङ्कल्पे सति। वीर्यवर्जितायां मत्प्रज्ञायां सत्याम्। वि दविद्युतत्- मत्तेजो न प्रकाशते। प्रकृतिलया अधिकवीर्यराहित्यादेव स्थगिताः। श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्। तीव्रसंवेगानामासन्नः। इति हि योगसूत्रम्। धुनयः- कम्पयितारश्चित्तचलनयुक्ताः। उरा- विस्तीर्णे

चिदाकाशे। मायुम्- शब्दं मन्त्रमिति भावः। मीयते प्रक्षिप्यते इति मायुः। न चितयन्त- न बुध्यन्ते। चिदाकाशे मन्त्रध्यानेन लीना न भवन्तीति भावः ॥३॥

सा वसु दधती श्वशुराय वय उषो यदि वष्टन्तिगृहात्।
अस्तं ननक्षे यस्मिञ्चाकन्दिवा नक्तं श्नथिता वैतसेन॥ १०.०९५.०४

ऊर्वश्या वचनम्- उषः- हे प्रभाति। सा- असावूर्वशी। श्वशुराय- प्रपदनीयाय पूज्याय परमात्मने। शु आशु अशुरः व्याप्तव्यः प्रपदनीय इति भावः। वसु- चित्तवृत्तिस्तम्भम्। वसु स्तम्भे। वयः- द्विजोपलक्षितमुमुक्षाम्। हव्यं वा। दधती। यदि- यदा। वष्टि- कामयते। तदा। यस्मिन्- यस्मिन् गृहे। चाकन्- कामयत ऊर्वशी। दिवा नक्तम्- दिवारात्रम्। वैतसेन- वेतसशाखया। पुंस्प्रजननेनेति यास्कः। उभयमपि भौमभोगोपलक्षणम्। भौमभोगेन। श्नथिता- ताडिता। अन्तिगृहात्- तस्माद्भोगभवनात्। अस्तम्- गृहम्। मूलस्थानं परं धामेति भावः। पुरूरवः पुनरस्तं परेहीति च तदेवोक्तम्। ननक्षे- व्याप्नोति स्म। अव्यक्तप्रकृतिजनितसुखविशेषोऽपि निर्विचारवैशारद्ये चिदाकाश एव लयं पाप्नुवन्नुपासकाय तल्लयार्थं मार्गं दर्शयतीति भावः ॥४॥

त्रिः स्म माह्नः श्नथयो वैतसेनोत स्म मेऽव्यत्यै पृणासि।
पुरूरवोऽनु ते केतमायं राजा मे वीर तन्वस्तदासीः॥ १०.०९५.०५

अह्नः- अहनि। त्रिः- त्रिवारम्। वैतसेन- भौमभोगेन। श्नथयः- ताडितवान्। उत- अपि च। अव्यत्यै- पर्यायरहिताम्। मे- माम्। पृणासि- अपूरयः। पुरूरवः- हे मन्त्रोपासक। ते- तव। केतम्- प्रज्ञायाम्। अनु आयम्- एवमहमगच्छम्। वीर। मे- मम। तन्वः- शरीरस्य। राजा- रञ्जकः। तत्- तदा। आसीः- अभवः ॥५॥

या सुजूर्णिः श्रेणिः सुम्नआपिर्हृदेचक्षुर्न ग्रन्थिनी चरण्युः।
ता अञ्जयोऽरुणयो न सस्रुः श्रिये गावो न धेनवोऽनवन्त॥ १०.०९५.०६

पुरुरवसो वचनम्- या। सुजूर्णिः- वेगवती। श्रेणिः- बहुकक्ष्याभूता। सुम्न आपिः- सुखमयी। हृदेचक्षुः- अम्मयी मूलशक्तिधारामयीति भावः। न- च। ग्रन्थिनी- मनोग्रन्थिमयी। चरण्युः-

चरणशीला। ताः- तव नानाप्रणाल्य एताः। अञ्जयः- व्यञ्जिताः। न सस्रुः- नागच्छन्ति। श्रिये- लक्ष्मीप्राप्त्यै। चिच्छक्तिप्राप्त्यै। गावो धेनवः- विषयानुसारीन्द्रियभावङ्गतचिद्रश्मयः। इन्द्रियादिप्रकृतिभावङ्गतचिद्रश्मिरपि गोशब्देन क्वचित् क्वचिदुच्यते श्रुतौ। तस्मादेवादितिरपि गोशब्देन कथिता। न अनवन्त- न शब्दयन्ति। न मन्त्रेण यतन्ते ॥६॥

समस्मिञ्जायमान आसत ग्ना उतेमवर्धन्नद्य१ः स्वगूर्ताः।

महे यत्त्वा पुरूरवो रणायावर्धयन्दस्युहत्याय देवाः॥ १०.०९५.०७

ऊर्वश्या वचनम्- अस्मिन्- एतस्मिन् पुरूरवसि। जायमाने- ध्यानभावनायां जायमाने। ग्नाः- ऊर्वशीप्रणाल्यः प्रकृतिप्रणाल्यः। समासत- तं समुपासते। उत- अपि च। ईम्- एनम्। स्वगूर्ताः- स्वतः सरणशीलाः। नद्यः- मूलशक्तिधाराः। अवर्धन्- अवर्धयन्। पुरूरवः- महामन्त्रयुक्त। त्वा- भवन्तम्। देवाः- द्योतनशक्तयः। महे- महते। रणाय- युद्धाय। दस्युहत्याय- आवरणाख्यचोरबाधनाय। अवर्धयन्॥७॥

सचा यदासु जहतीष्वत्कममानुषीषु मानुषो निषेवे।

अप स्म मत्तरसन्ती न भुज्युस्ता अत्रसन्रथस्पृशो नाश्वाः॥ १०.०९५.०८

पुरुरवसो वचनम्- यत्- यदा। सचा- समनस्कः पुरूरवाः। अत्कम्- स्वकीयं रूपम्। जहतीषु- परित्यजन्तीषु। अमानुषीषु। मानुषः- मनुष्यः सन्। निषेवे- अभिमुखं गच्छति। तदा। तरसन्ती भुज्युर्न- भोगसाधनभूता मृगी यथा कृष्णसारं दृष्ट्वा धावति तथा। रथस्पृशो नाश्वाः- रथबद्धास्तुरगा यथा इतस्ततः धावन्ति तथा। ताः- ऊर्वशीप्रणाल्यः। अप अत्रसन्- अपागच्छन्। त्रसतिर्गतिकर्मा॥८॥

यदासु मर्तो अमृतासु निस्पृक्सं क्षोणीभिः क्रतुभिर्न पृङ्क्ते।

ता आतयो न तन्वः शुम्भत स्वा अश्वासो न क्रीळयो दन्दशानाः॥ १०.०९५.०९

यत्- यदा। आसु- तासु। अमृतासु- देवतासूर्वशीप्रणालीषु। मर्तः- मनुष्यः सन्। निस्पृक्- निःशेषेण स्पृशन्। क्षोणीभिः- वाग्भिः। क्रतुभिः- प्रज्ञाभिः। न- च। सं पृक्ते- सम्पर्कं

कर्तुमिच्छति। तदा। ताः। आतयः- आधयः। दन्दशानाः- दन्दशूका जिह्वाभिरात्मीयाः सृक्का भक्षयन्तः। क्रीळयः- क्रीडन्तः। अश्वासो न- तुरगा इव। तन्वः- स्वकीयानि रूपाणि। न शुम्भते- ता न प्रकाशयन्ति। यो हठात् प्रकृतिसुखं भोक्तुमिच्छति तस्यै प्रकृतिरप्रकाशैव भवति। यो भव्यः सन् तस्याः प्रसादाय प्रतीक्षते तस्मा एव सा स्वां तुष्ट्या प्रकाशयति। अयमेव प्रकृतिस्वभावो नारीस्वभाववत्॥९॥

विद्युन्न या पतन्ती दविद्योद्भरन्ती मे अप्या काम्यानि।
जनिष्टो अपो नर्यः सुजातः प्रोर्वशी तिरत दीर्घमायुः॥ १०.०९५.१०

या। विद्युन्न पतन्ती दविद्योत्- विद्युच्चलितवर्चाः। काम्यानि- ईप्सिताः। अप्या- मूलशक्तिधाराः। मे- मह्यम्। भरन्ती- वहन्ती। आगच्छति। सा ऊर्वशी। दीर्घमायुः। प्र तिरत- प्रवर्धयतु। अपः- अम्मयी शक्तिधारामयीति भावः। नर्यः- जनहिता। सुजातः- शोभनभवा। सन्ततिः। जनिष्टः- तया जाता। इयं सन्ततिः प्रकृतिध्यानजनितवासनासन्ततिरेव॥१०॥

जज्ञिष इत्था गोपीथ्याय हि दधाथ तत्पुरूरवो म ओजः।
अशासं त्वा विदुषी सस्मिन्नहन्न म आशृणोः किमभुग्वदासि॥ १०.०९५.११

ऊर्वश्या वचनम्- हे सन्तते। इत्था- इत्थम्। गोपीथ्याय- चिद्रश्मिपालनाय। जज्ञिषे- जातोसि। हि- खलु। सा प्रकृतिध्यानजनितवासनापि चिद्रश्मिप्राप्त्यै प्रयोक्तव्या खलु। तस्यां मा स्थगितो भूयादिति ऊर्वश्या भावः। पुरूरवः- मन्त्रयुक्त। मे- मयि। ओजः- भवद्वीर्यम्। तत्। दधाथ- निहितवानसि। विदुषी- ज्ञानयुक्ता सती। सस्मिन्नहन्- सर्वस्मिन्नहनि। त्वा- भवन्तम्। अशासम्- चिद्रश्मिपालनायेयं मद्वासनासन्ततिरुपयुक्तव्येति शिक्षितवत्यस्मि। मे- मदुपदेशम्। न आशृणोः- न त्वं श्रुतवान्। किम्। अभुग्- चिद्रश्मीनामपालकः सन्। वदासि- हये जाये तिष्ठेति स्थगितो भूत्वा प्रलपसि॥११॥

कदा सूनुः पितरं जात इच्छाच्चक्रन्नाश्रु वर्तयद्विजानन्।
को दम्पती समनसा वि यूयोदध यदग्निः श्वशुरेषु दीदयत्॥ १०.०९५.१२

पुरुरवसो वचनम्- यत्- यदा। अग्निः- क्रतुः। श्वशुरेषु- प्रपदनीये पूज्ये परमात्मनि। शु आशु अशुरः व्याप्तव्यः प्रपदनीय इति भावः। आदरार्थं बहुवचनम्। दीदयत्- दीप्यते तदा। कदा। सूनुः- पुत्रः। जातः। पितरम्- जनकम्। इच्छात्- इच्छेत्। कदा। विजानन्- पुनरस्मन्मेळनं जानन्। चक्रन्- क्रन्दन्। नाश्रु वर्तयत्- अश्रु न विमुञ्चेत्। दुःखितो न भवेदिति भावः। कः- कः पुत्रः। समनसा- सहृदयौ। दम्पती- आवाम्। वि यूयोत्- संयोक्ष्यति। अध- अनन्तरम्। प्रकृतिध्यानवासनासन्तत्याहं पुनरपि प्रकृतिसुखधारयैव मेलिष्यामि न त्वध्यात्माभिमुखो भविष्यामीति भावः ॥१२॥

प्रति ब्रवाणि वर्तयते अश्रु चक्रन्न क्रन्ददाध्ये शिवायै।
प्र तत्ते हिनवा यत्ते अस्मे परेह्यस्तं नहि मूर मापः॥ १०.०९५.१३

ऊर्वश्या वचनम्- प्रति ब्रवाणि- प्रतिवच्मि। अस्मदपत्यम्। अश्रु- बाष्पम्। न वर्तयते- न वर्तयिष्यति। शिवायै- मङ्गळाय। आध्ये- आध्याते सति। चक्रन्- रोदनकरमस्मदपत्यमपि। न क्रन्दत्- न रोत्स्यति। यत्- यदपत्यम्। ते- तव। अस्मे- अस्मासु निहितम्। तत्। ते- तुभ्यम्। प्र हिनवा- प्रहिणोमि। अस्तम्- गृहम्। परेहि- गच्छ। मूर- काममूढ। मा- माम्। नहि आपः- नाप्नुयाः। प्रकृतिध्यानवासनासन्ततिरध्यात्मप्रसादायैव न केवलं प्रकृतिलयार्थमिति भावः ॥१३॥

सुदेवो अद्य प्रपतेदनावृत्परावतं परमां गन्तवा उ।
अधा शयीत निर्ऋतेरुपस्थेऽधैनं वृका रभसासो अद्युः॥ १०.०९५.१४

पुरुरवसो वचनम्- अद्य- इदानीम्। सुदेवः- पुरुरवाः शोभनद्योतनशीलः सन्। अनावृत्- आवृत्तिरहितः। परमां परावतम्- परमां गतिम्। गन्तवै- गन्तुम्। प्रपतेत्- प्रपन्नो भूयात्। एवं किञ्चिद्विवेकमापन्न उक्त्वा पुनः स्वखेदानुरूपं निर्वेदमेव ख्यापयति।अध- अथवा। निर्ऋतेरुपस्थे- मृत्योरन्तिके। शयीत- पततु। अध- अथ। एनम्- एतम्। वृका रभसासः- क्रूराः क्रव्यादाः। अद्युः- भक्षयेयुः ॥१४॥

पुरूरवो मा मृथा मा प्र पप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उ क्षन्।

न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता॥ १०.०९५.१५

तमूर्वशी कृपयाविष्टा वदति। पुरूरवः- प्रभूतमन्त्रोपासक। मा मृथाः- मा म्रियस्व। मा प्र पप्तः- मा पत। त्वा- भवन्तम्। अशिवासः- अमङ्गळाः। वृकासः- क्रूराः क्रव्यादाः। मा उ क्षन्- मा भक्षयन्तु। स्त्रैणानि सख्यानि- नारीकामान्ध्यम्। न सन्ति- न दीर्घसुखाय भवति। एता- नारीकामान्ध्यम्। सालावृकाणां हृदयानि- विदारकं घातुकमेव भवति। चारुः कृपणकाशी कामो गन्धर्वस्तस्याधयोप्सरसः शोचयन्तीर्नामेति श्रुतेः। प्रकृतिरसस्थगितो मा भूरिति भावः॥१५॥

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः।

घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि॥ १०.०९५.१६

यत्- यदा। रात्रीः शरदश्चतस्रः- बह्वीर्निशाः। निशा मनुष्यप्रज्ञाया उपलक्षणम्। विरूपा- नानाविधरूपा। मर्त्येषु- मनुष्येषु। अवसम्- वासं कृतवती। तदा। अह्नः- दिवसे। सकृत्। घृतस्य स्तोकम्- मनुष्यदत्तं किञ्चिद्धव्यम्। आश्नाम्- भुक्तवती। तादेव- तेनैव। इदम्- एवम्। तातृपाणा- तृप्ता। चरामि। मदर्थं यदुपासनं कृतं तत्पर्याप्तम्। तेनाहं तृप्ता। मां त्यक्त्वा उपरि गच्छ। मा स्थगितो भवेत्यूर्वशी तस्या औदार्यं निःस्वार्थतामपि ख्यापयति ॥१६॥

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः।

उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे॥ १०.०९५.१७

पुरुरवसो वचनम्- अन्तरिक्षप्राम्- प्राणमयकोशस्य पूरयित्रीम्। रजसः- उदकस्य शक्तिधारायाः। विमानीम्- निर्मात्रीम्। ऊर्वशीम्- प्रकृतिध्यानजनितसुखानुभूतिम्। वसिष्ठः- तस्या निवासयिता सन्। वस निवासे। उप शिक्षामि- अनुशासनं करोमि। त्वा- त्वाम्। सुकृतस्य रातिः- शोभनकर्मदाता पुरूरवाः। उप तिष्ठात्- उपतिष्ठतु। नि वर्तस्व। मे- मम। हृदयम्। तप्यते- दुःखितं भवति ॥१७॥

इति त्वा देवा इम आहुरैळ यथेमेतद्भवसि मृत्युबन्धुः।

प्रजा ते देवान्हविषा यजाति स्वर्ग उ त्वमपि मादयासे॥ १०.०९५.१८

ऊर्वश्या वचनम्- प्रजा- प्रकर्षेण जायमानस्त्वम्। ते- त्वदीयान्। देवान्- चिद्रश्मीन्। हविषा- ध्यानभावनादिहव्यैः। यजाति- यज। स्वर्गे- ज्योतिर्मये धाम्नि। त्वमपि। मादयसे- आनन्दं प्राप्स्यसि। ईमेतत्- इत्थम्। यथा। मृत्युबन्धुः- मृत्युबन्धकः। भवसि- भविष्यसि। तथा। इति- एवम्। त्वा- त्वाम्। इमे- एते। देवाः- द्योतनशीलाः। ऐळ- मन्त्रोपासक। ईड स्तुतौ। आहुः- अब्रुवन्नुपदिशन्तीति भावः ॥१८॥